

Nevezetes személyiségtipológiák

Az emberi személyiség megismerésére és tipologizálására vonatkozó törekvésekről a legrégebb idők óta beszélhetünk. A pszichológiai, s azon belül a személyiségpszichológiai kutatások történetére való kitekintés is azt mutatja, hogy az idők során számos szerző vélekedett úgy, hogy az emberek, éppen kardinális személyiség-jegyeik hasonlósága vagy netán különbözősége alapján, egymástól minőségileg pontosan elkülöníthető típusokba (kategóriákba) sorolhatók be, noha jól tudott, hogy minden ember nemcsak egyedi genetikai kódoltsággal, hanem egyszeri és páratlan személyiséggel is rendelkezik (Peck és Whitlow 1983; Thorne és Henley 2000). A tipologizálási gondolat vonulatában viszonylag nagyszámú, többé-kevésbé hasznos és népszerű, két vagy több tényezővel, illetve két vagy több kategóriával operáló, úgy-nevezett típuselmélet és személyiségtipológia született, amelyek változatos típusokról adtak leírást. A tipológiában a típust – írja Carver és Scheier (1998, 71) – rendszerint éles határokkal rendelkező, nem folytonos tagsági kategóriának tekintik. Ha abból indulunk ki, hogy a személyiség az egyes emberre jellemző pszichológiai folyamatok, funkciók és állapotok, mint sajátos szerkezeti sajátosságok dinamikus szerveződése és szervezett összessége, és ha figyelembe vesszük, hogy a személyiség öröklött (vele-született) és szerzett testi, anatómiai, fiziológiai, valamint idegrendszeri sajátosságok bázisára épülő, a szociális és természeti környezettel folytonos kölcsönhatásban álló, megállás nélkül alakuló, fejlődő, nyílt, dinamikus működő rendszer, akkor természete-tesznek tűnik, hogy egyáltalán nem könnyű vállalkozás a típusok megállapítása. A tapasztalat is arra utal, hogy mindig meglehetősen nehéz feladatnak bizonyult csupán egynéhány síkban vagy pontban megragadni a személyiség hihetetlen szerkezeti összetettségét és szédítő belső változatosságát, úgyszintén, hogy azok köré tömörülve viszonylag homogén csoportot lehessen kialakítani. Nem egy személyiségtipológia gyenge pontja rejlik éppen abban a tényben, hogy nem sikerült megtalálni a személyiségnek azt a központi dimenzióját, amely alapján egyfelől az egyes emberek (vagy embercsoportok) más emberektől (más embercsoportoktól) elkülöníthetők, másfelől azonban szelektálhatók, kategorizálhatók, azonos osztályba sorolhatók. A nehézségek ellenére a pszichológiai művekben és lexikonokban számos típus leírását olvashatjuk (Halász és Marton 1978; Reber 1985; Fröhlich 1996). A szakemberek ma is bizakodva megegyeznek abban, hogy létezik, s előbb-utóbb meg lehet találni azt a magyszerű csomópontot, amely az ember összes pszichofizikai rendszereinek sajátos szerveződését magában hordozva (s kifejezve az egyén adott szituációban megmutatózó jellemző gondolkodását, beállítódását, irányultságát és egész magatartását), megbízható alapja lehet a személyiség valamilyen szintű osztályozásának és jellegzetes típusok kör-vonalazásának.

Az alábbiakban a személyiségtipológiai kutatások, illetve a csoportképzési kísérletek olyan eredményeit tesszük rövid elemzés tárgyává, amelyek számos vonatkozásban nevezetessé váltak és kiállták az idő próbáját, ugyanakkor, amelyek alkalmazhatósága a pedagógiai folyamatokban konkrét lehetőségekkel kecsegtet.

Hippokratész–Galenosz-féle tipológia

A legrégebb és egyben a leghíresebb tipustani próbálkozások sorába tartozó, vérmérsékleti tipológiáról van szó. A vérmérséklet köztudottan az ember általános jellemzésére hagyományosan használt ókori görög pszichológiai fogalom, melynek jelentősége éppen abból fakad, hogy erőteljesen rányomja bélyegét a személyiségre, illetve annak egész működésére a sajátos élethelyzetekben. A temperamentum-központú személyiségtipológia kialakulása mindenekelőtt Hippokratész (Kr. e. V. század), ókori görög orvos nevéhez fűződik, aki abból a megfontolásból indult ki, hogy az emberi lény a természet tükörképe, és ennek megfelelően az Empedoklész (Kr. e. V. század) által körülhatárolt úgynevezett őselemek – föld, levegő, tűz, víz – és az alapvető emberi testnedvek (humorok) – fekete epe, sárga epe, vér, nyálka – között szerves kapcsolat létezik. Ugyanakkor azt gondolta, hogy az emberi állapotok, betegségek összefüggésbe hozhatók a humorális egyensúly adott szintjével, illetőleg annak felbomlásával, természetszerűen a gyógyítás az egyensúly visszaállításával. Galenosz (Kr. u. I. század), görög orvos és filozófus közel 600 évvel Hippokratész után, annak a testnedvekre vonatkozó koncepciója alapján viszonylag egyszerű személyiségelméletet és tipológiát alkotott. Ennek megfelelően az egyes testnedvek túlsúlya sajátos vér-mérséklettel jár együtt. Galenosz úgy vélte, hogy a túlzott mennyiségű vér vidámságot, bizakodást, derűlátást, túltengő életerőt és életkedvet von maga után. Az ilyen embert szangvinikus temperamentumúnak nevezte. A fekete epe túltengését az ember szomorúságával, búskomorságával hozta összefüggésbe. Ebben az esetben melankolikus temperamentumról beszélt. Ha a sárga epe többletéről volt szó, akkor az egyén ingerlékeny, heves, lobbanékony, szenvedélyes lelki

alkatúnak bizonyult. Ezt a személyt kolerikusnak nevezte. Végül a nyálka (flegma) túlsúlyának esetében az egyén nyugodt, lassú, lomha, közönyös-közömbös, azaz flegmatikusnak bizonyul.

Napjainkban a klasszikus temperamentumok megítélésénél figyelembe vesszük többek között az egyén érzelmi és indulati reakcióinak (impulzivitásának, fogékonyságának és viszonyulásainak) gyorsaságát, intenzitását, mélységét és tartósságát is. Így tehát a szangvinikus érzelmekben gyökerező reakciói könnyen és gyorsan felkeltődnek, igencsak erősek és tartósak. A melankolikus esetében az érzelmi reakciók lassan kelnek életre, nem erősek, visszafogottak, de viszonylag stabilak. A kolerikus emocionalitása könnyen felkelthető, az érzelmi reakciók erősek, robbanékonyak, mélyek, viszonylag tartósak, de kevésbé kiegyensúlyozottak. Végezetül a flegmatikusra az jellemző, hogy érzelmeit nagyon nehéz felkelteni, lassú lezajlásúak, rendszerint kiegyensúlyozottak és tartósak.

Allport (1997, 51) szerint ennek a tipológiának kettős erénye van, ugyanis egyrészt erősen épít a test kémiai működésére, másrészt elég rugalmas ahhoz, hogy az elemzés számos logikai dimenziójával jól illeszkedjék.

Kretschmer-féle tipológia

Ernst Kretschmer (1888–1964) német pszichiáter a hozzá forduló páciensek megfigyelése alapján híres, ma is használatos, úgynevezett alkati tipológiát alkotott. Abból a biológiai determinista álláspontból indult ki, hogy a személyiség nem egy hosszú, szociális környezetben lezajló, több síkban megnyilvánuló fejlődési folyamat eredménye, hanem az öröklött testi tényezők által szinte sorsszerűen meghatározott kibontakozás következménye. Viszonylag nagyszámú klinikai megfigyelés alapján kezdetben a testalkat és elmebaj közötti összefüggésekre következtetett, statisztikai mutatók alapján. Többek között megállapította, hogy a mániás depresszióban szenvedő betegek nagy többsége kövérkés, úgynevezett piknikus testalkatú, a szkizofréniások többnyire sovány, szikár, úgynevezett aszténiás alkatú, az epilepsziások pedig rendszerint erős, izmos, atletikus testalkatúak. A továbbiakban ugyancsak statisztikai adatok alapján azt is észrevette, hogy adott testalkati típus (az úgynevezett szomatotípus) meghatározott személyiségvonásokkal jár együtt az egészséges és normális emberek esetében is.

A piknikus testalkat (zömök, kövérkés, gyenge csontrendszer, lágy izomzat, a medenceöv szélesebb, mint a vállöv, pocakos, a has előre domborodó, kerek arc stb.) olyan személyiségvonásokat von maga után mint például: érzelemgazdagság, jó beszédképesség, kapcsolatteremtési képesség, társaságkedvelés, humorérzék, ötletesség, nagyvonalúság, vállalkozó természet, életörömrre való beállítottság, hangulati ingadozás. A piknikus testalkathoz kapcsolódó személyiségtípus elnevezése *iklotim*.

Az aszténiás testalkat (hosszú, vékony törzs, keskeny mellkas, vékony csontozat, gyenge izomzat, puha, selymes, bársonyos bőr, hosszúkás, tojás fejforma, széles vonalú orr, csapott áll stb.) a következő személyiségjegyekkel rendelkezik: általában zárkózott, befelé forduló, nehezen létesít kapcsolatot, érzelmi reakciókban túlérzékeny vagy közömbös, képzeletben hajlamos elrugaszkodni a valóságtól, irreális fantázia-világot teremt magának, rendszerező, absztrakt gondolkodású. Ez az úgynevezett *szikotim* személyiségtípus.

Az atletikus testalkat (hosszú végtagok, erős csontozat, erős izomzat, a vállöv szélesebb a medenceövnél, a fej magas ívű stb.) alapvető személyiségjegyei a következők: nagyon beszabályozott, fegyelmezett, de ezt váratlan és intenzív indulati kitörések szakítják meg, gyakran kedélytelen, mogorva, gondolkodására a leragadás jellemző, jól koordinált mozgása van, nagy fizikai erő kifejtésére hosszabb időn át képes. Az ilyen jellemzőkkel rendelkező, az atletikus testalkattal együtt járó személyiségtípusnak a neve *viszkózus*.

Nyilvánvaló, hogy napjainkban e tipológia, s nyilván ennek alapeszméje is (mely szerint az ember teste meghatározza személyiségét) egyoldalúnak, meglehetősen egyszerűnek és mechanikusnak tűnik, jóllehet egyes elemei helytállóak, amennyiben az öröklött anatómiai-fiziológiai struktúrák és egyes lelki jelenségek vagy pszichikus szerveződések között létezik bizonyos fajta összefüggés. Súlyos hibája azonban, hogy egyrészt a szociális és tárgyi-anyagi környezeti tényezők (ma oly jól ismert) szerepét a személyiségvonások kibontakozásában nagymértékben mellőzi, másrészt pedig, hogy a testalkat és elmebeli betegségek között megfigyelt kapcsolatot (mondhatni alaptalanul) kiterjeszti az egészséges emberek alkata és jelleme közötti összefüggésre.

Sheldon-féle tipológia

William H. Sheldon (1898–1970), amerikai pszichológus nem betegeken, hanem egészséges pszichikumú embereken végzett megfigyelések révén próbálta a Kretschmer-féle alkati személyiségtipológia elemeit továbbfejleszteni. Szerinte egy-egy jellegzetes testalkati típust a három alapvető dimenzió viszonylatában elfoglalt hely alapján lehet megkülönböztetni. Úgy vélte, hogy a Kretschmer által kidolgozott alkati kategóriákat nem egymástól szigorúan elkülönített típusként kell felfogni, hanem folytonos dimenzióként. Az egyes típusok azonosítását az segítette, hogy mindhárom dimenzióban az egyes testi jelegek egymáshoz viszonyított mértékét 1 és

7 közötti pontértékekkel lehetett jelölni. Sheldon a három dimenzió pontos és részletes leírásán túl arra is értelmezést nyújtott, hogy kialakulásuk milyen tényezőkkel függ össze. Úgy vélte, hogy a három szomatikus típus annak függvényében különül el, hogy a korai fejlődés mentén melyik embrionális csíralemez kapott domináns hangsúlyt. Éppen azért nevezte el a típusokat az embrionális csíralemezek alapján endomorf, mezomorf és ektomorf típusnak. Ezek, látható módon, a Kretschmer-féle piknikus, atletikus és aszténiás típusoknak felelnek meg. Az endomorf szomatikus típust a kövérségre való hajlam jellemzi, ugyanis az endodermából kialakuló emésztőrendszer túlsúlyával állunk szemben. Az endomorf típus puha és gömbölyded, fizikai erőfeszítések kifejtésére nem igazán alkalmas testet jelent. A mezomorf szomatikus típust az izmosodásra való hajlam jellemzi, amennyiben esetében a mezodermából kialakuló csontozat, izomzat és kötőszövet dominanciájával állunk szemben. E testalkattípusra a nyers erő, az ellenálló képesség és a fokozott fizikai erőfeszítés kifejtésének lehetősége jellemző. Az ektomorf típus sajátossága a soványságra való hajlam, hiszen itt az ektodermából kifejlődő bőr- és idegrendszer túlsúlyáról beszélhetünk. E testalkatot a finomság, gyengeség és törekenység jellemzi, így tehát nem igazán alkalmas a megfeszített fizikai erőfeszítésekre.

Sheldon véleménye szerint az egyes emberek általában mindhárom típus jellemzőivel rendelkeznek valamilyen részesedési arányban, hisz meglehetősen kicsi annak lehetősége (bár nincs kizárva), hogy olyan emberrel találkozzunk, aki valamelyik típus tiszta és tökéletes példája. Tiszta endomorf lenne a 7-1-1 értékkel, tökéletes mezomorf az 1-7-1 értékkel és egyértelműen ektomorf lenne az 1-1-7 értékkel jellemzett személy. Az emberek azonban rendszerint a három dimenzióhoz tartozó jegyek síkján különböző megnyilvánulási szintekről tesznek tanúbizonyságot (4-3-6, 2-5-3, 6-5-1, 2-4-7 stb.). A három típus viszonylatában átlagos és kiegyensúlyozott testalkatú lenne a 4-4-4 pontértékekkel rendelkező ember. Nyilván ez is meglehetősen ritkán fordulhat elő.

A három testalkattípusnak megfelelően Sheldon három, jellegzetes sajátosságokkal rendelkező temperamentumtípust körvonalazott, ugyanis úgy vélte, hogy az egyes temperamentumok szervesen együtt járnak az alkat típusokkal. Kutatásainak eredményei alapján magas korrelációt talált a testi konstitúció adott elemei és egyes temperamentumbeli vonások között. Ennek a korrelációnak az okát azonban nem igazán tudta megmagyarázni. A temperamentumok megnevezésében is – visceroton (zsigeri), szomatoton (izomzati) és cerebroton (agyi) – a szomatotípus egyes komponenseiből indult ki. Úgy látta, hogy a viscerotónia az endomorf, a szomatotónia a mezomorf, a cerebrotonia pedig az ektomorf szomatikus típusnak felel meg. A visceroton típus olyan fő sajátosságokat foglal magában, mint amilyen a nyugalom, türelem, kényelemszeretet, szociabilitás, szívéllyesség, érzelmi kiegyensúlyozottság, jóindulat és elégedettség. A szomatoton temperamentumtípus alapvető jellemzői a bátorság, kalandvágy, magabiztos mozgás és testtartás, kockázatvállalás, erőfeszítés kifejtésére való hajlandóság, erőteljesség, fájdalomviselés, versengési szellem és agresszivitás. A cerebroton temperamentum leírásában Sheldon mindenekelőtt visszafogott testtartásról és mozgásról, túlérzékenységről, szociális gátoltságról, érzelmi vissza-fogottságról, zárkózottságról, aggodalmaskodásról és aggályoskodásról tett említést.

A testi alkat és a személyiségbeli vonások közötti kapcsolat okainak tisztázatlansága, valamint azon felfogás miatt, mely szerint mind a testalkattípusok, mind pedig a személyiségjegyek öröklöttek, a Sheldon-féle alkat tipológia iránti érdeklődés a kezdeti magas szintekről fokozatosan csökkent. Napjainkban inkább történelmi jelentősége, s nem annyira a későbbi személyiségkutatásokra vagy pedig a pedagógiai tevékenységekre gyakorolt hatása alapján beszélünk róla.

Pavlov tipológiája

Ivan Petrovics Pavlov (1849–1936), orosz fiziológus nevéhez egy elhíresült idegrendszeri tipológia kapcsolódik. Ennek kiindulópontját nem a személy külső, könnyen megfigyelhető tulajdonságai, hanem az idegrendszeri folyamatok – a serkentés (ingerület) és a gátlás (inhibíció) – arányai és működési minősége testesíti meg. A különböző idegrendszeri típusok megállapításánál a neves tudós három alapvető szempontot statuált, és pedig az agykéreg, illetőleg az alapvető idegfolyamatok erősségét, gyorsaságát (mozgékonyosságát) és kiegyensúlyozottságát. Ezek függvényében, a feltételes reflexek alapján végzett fiziológiai kutatásai során az idegrendszer négy veleszületett fő típusát különböztette meg. Voltaképpen arra a fontos tényre mutatott rá, hogy az emberi viselkedés milyenségét az idegrendszer típusajátosságai határozzák meg. Ezek a típusajátosságok a maguk során az idegműködés ingerületi és gátlásfolyamatainak erősségétől, mozgékonyaságától és kiegyensúlyozottságától, illetve az azok közötti viszonyoktól függenek. A kimunkált négy idegrendszeri alaptípus a következő:

- erős – gyors – kiegyensúlyozott (élénk);
- erős – gyors – kiegyensúlyozatlan (féktelen);

erős – lassú – kiegyensúlyozott (nyugodt);
gyenge – lassú – kiegyensúlyozatlan (gyenge).

Az élnék típusát többek között a gyors és mozgékony reagálás, a könnyen kiváltható cselekvés, a kevésbé tartós, inkább változékony reakció jellemzi. A féktelen típus esetében a külső hatásokra nyújtott reakció rendszerint intenzív, nemegyszer agresszív, az alkalmazkodás pedig olykor nehézségekbe ütközik. A nyugodt típus jellemzői mindenekelőtt a stabil, tartós, de olykor lassú reagálási mód, valamint az idegrendszeri terhelés könnyed elviselése. A gyenge típus vonatkozásában azt lehet megfogalmazni, hogy amennyiben az izgalmi és gátlási folyamatok is gyengék és lassúak, az egyén alkalmazkodási nehézségekkel szembesül, s nagyon nehezen viseli el az idegrendszeri megterheléseket.

Ezeket a típusokat Pavlov szerencsés módon egybevetette a hippokratészi négy fő temperamentumtípussal. Pavlov úgy vélte, hogy az élnék a szangvinikussal, a féktelen a kolerikussal, a nyugodt a flegmatikussal, a gyenge pedig a melankolikussal azonosítható. Az idegtevékenység típusaira vonatkozó pavlovi elmélet nagymértékben elősegítette a temperamentum fiziológiai alapjainak tisztázását. Azonban bármennyire is fontosak az idegrendszer veleszületett, az élet során gyakorlatilag nem változó sajátosságai a különböző temperamentumtípusok meghatározásában, figyelembe kell vennünk azt a megfontolást is, hogy azok csupán a temperamentum kibontakozásának élettani alapjait jelentik, hiszen a temperamentum fejlődése nem szakítható el az egész személyiség fejlődésétől, illetve a személyiségfejlődést meghatározó külső tényezők hatásrendszerétől. Későbbi, e téren végzett kutatások azt bizonyították, hogy a személyiség szerkezetének fejlődése, természetesen az alapvető adaptív működések kibontakozása nemcsak az idegrendszer öröklött tulajdonságaitól függ, hanem azoktól a külső, spontánul vagy szervezeten jelentkező, nevelői erőforrásokban többé-kevésbé gazdag miliőbeli ingerhatásoktól is, amelyek az egyént életének szinte minden pillanatában folyamatosan érik. A személyiség típusát tehát a két alapvető tényező, nevezetesen az átöröklés és a széles értelemben vett környezeti hatások rendszere együttesen határozza meg. Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy egy személy, akinek öröklött idegrendszeri típusa a pavlovi rendszerben például erős, lassú és kiegyensúlyozatlan, az személyiségének megnyilatkozásaiban, a környezeti és nevelői hatások függvényében, nem feltétlenül flegmatikus. Ez voltaképpen egyrészt arra utal, hogy a temperamentum nem pusztán fiziológiai jelenség, mint az idegrendszeri típus, hanem bonyolult pszichofiziológiai szerveződés, amely a személyiség valamennyi megnyilatkozásában kifejezésre jut, másrészt pedig arra, hogy az emberi viselkedés és tevékenység dinamikus jellemzői nem csak az idegrendszer szerkezetének veleszületett tulajdonságaira (az úgynevezett neurokonstrukcióra) és az organikus életműködések sajátosságaira vezethetők vissza.

Rotter-féle tipológia

Julian Bernard Rotter (1916–) amerikai pszichológus, a humanisztikus irányzat képviselője olyan dichotomikus tipológiát alkotott, amelynek központi kritériuma az egyéni ellenőrzés, a kontroll helye, illetőleg az, hogy az emberek tevékenységük sikerét vagy kudarcát, a velük történt dolgokat úgy tekintik-e, hogy azok a saját ellenőrzésük és befolyásuk alatt állnak, vagy úgy, hogy valamilyen kívülről érkező tényező vagy erő (sors, hatalom, véletlen stb.) alakítja azokat. Abból a feltevésből indult ki, hogy az ember életsorsa részint saját döntései nyomán, részint a külső körülmények hatására alakul éppen úgy, ahogyan alakul. Az emberek nagymértékben különböznek abban is, hogy életük történéseit, sikereit és kudarcait a körülményeknek, vagy saját jó/rossz döntéseiknek tulajdonítják. Tulajdonképpen arról van szó, hogy az egyén mit gondol a dolgok alakulásáról, hogyan vélekedik az életében lejátszódó eseményekről, és nem annyira arról, hogy ténylegesen maguk irányítják-e vagy sem sorsukat. Mindezek függvényében Rotter különbséget tett a *belső kontrollos személyiségtípus* és a *külső kontrollos személyiségtípus* között. A belső kontrollos személyiségtípusú egyén úgy vélekedik, hogy ha valamit el akar érni vagy ha meg akarja változtatni környezetét, ez kizárólag tőle függ. Azt hiszi, hogy sorsának alakulása kizáróan önnön sajátosságainak és döntéseinek függvénye. A külső kontrollos személyiségtípus csoportjába tartozó ember azt gondolja, hogy a vele történtek, viselkedése, valamint tevékenysége sikerének vagy sikertelenségének oka és forrása saját hatókörét és döntéseit meghaladó, azaz személyiségén kívüli tényezőkre vezethető vissza. Továbbá úgy véli, hogy életének sorsa mindenekelőtt olyan tényezőknél múlik, amelyek meghaladják személyes ellenőrzésének szféráját.

Rotter szerint a két egymásnak ellentmondó, a személyiség típusát meg-alapozó viszonyulási mód a családon belüli nevelés eredményeképpen, a tanulás révén alakul ki. Azok a gyermekek, akik a családi életszituációkban rendszeresen átélik azt az élményt, hogy önálló döntéseik hatással vannak önnön életükre és környezetükre (tehát nagyobb esélyük és szabadságuk van saját életük alakítására, természetesen a belső kontroll élményét adó tapasztalatok átélésére), nagyobb eséllyel válnak belső kontrollos felnőttekké, mint azok a gyermekek, akik helyett mindig a szülők választanak vagy mások döntenek.

Witkin-féle tipológia

H. A. Witkin amerikai pszichológus is arra tett bátor kísérletet, hogy az emberi személyiséget, annak egyetlen tulajdonsága alapján két csoportba sorolja. Az általa kiválasztott szempont arra vonatkozott, hogy milyen mértékű (vontaképpen erős-e vagy gyenge) az egyén környezeti befolyásolhatósága, a külső tényezőktől való függősége (dependenciája). Az észlelési folyamatokra vonatkozó kísérletek alapján leírta az úgynevezett *mezőfüggő* és a *mezőfüggetlen* személyiség típusokat. A megkülönböztetés alapját egy egyszerű percepció eltérés képezte. Arról volt szó ugyanis, hogy az ember hajlamos a látókörébe került tárgyakat a vizuális környezet hatására többé-kevésbé torzultan észlelni. A torzulás mértéke szoros korrelációt mutatott a személyiség bizonyos tulajdonságaival, így például a kognitív stílussal. Később azt is megállapította, hogy ezek a típusok nemcsak a percepció folyamatok síkján körvonalazódnak, hanem az intellektuális tevékenységek, a társas kapcsolatok, vontaképpen az egész viselkedés vonatkozásában jelentkeznek. A mezőfüggő típusra mindenekelőtt az jellemző, hogy a viselkedés szabályozásában a külső környezeti körülmények és feltételek elsődlegesek, s az egyén úgy fog viselkedni, valamilyen szituációban úgy fog eljárni, ahogyan azt a külső tényezők sugallják. Kognitív stílusa önálló, globális és differenciálatlan. A mezőfüggetlen személyiség típusú embert döntéseiben a környezeti tényezők, a külső körülmények nem vagy csak minimálisan befolyásolják, választásait, véleményeit, egész viselkedését nem pillanatnyi külső feltételek hatására nyilvánítja ki, hanem belső pszichikus folyamatainak és állapotainak alapján, azaz önállóan. E személyiség típushoz az autonóm, tagolt és differenciált kognitív stílus kapcsolódik.

Jung tipológiája

Carl Gustav Jung (1875–1961) svájci pszichiáter és pszichoanalitikus tudós, az analitikus pszichológiai orientáció megalapítója, egyrészt abból kiindulva, hogy a libidó mint általános pszichikus energia vagy belülről vagy kívülről irányított, másrészt arra alapozva, hogy az ember miként válaszol a külvilág kihívásaira (hogy milyen az ember és a környezet viszonya), két személyiség típust különböztetett meg, a *belülről irányított folyamatokkal rendelkező* és a *kívülről szabályozott folyamatokkal jellemezhető személyiség-típusokat*. Az első esetet introverciónak, a másodikat pedig extravertiónak nevezte. Míg az introvertált vagy befelé forduló személyiség belső, szubjektív eszmék hatása alatt áll, addig az extravertált vagy kifelé forduló személyiség a külső objektív valóság, a dolgok és emberek hatása alapján szerveződik. Az introvertált felnőtt személyiség tipikus jellemzői a következők: nem kedveli a társaságot, magányosnak és komolynak érzi magát, érzékeny, félénk, óvatos, nehezen sajátítja el a társadalmi viselkedés normáit, kerül a tömegeket és a zajos helyeket, hajlamos a pesszimizmusra, ítéletalkotása független. Az extravertált felnőtt személyiség jellemző vonásai közül a következőket említjük meg: társas lény, kezdeményező, minden után érdeklődést és nyitottságot mutat, szívesen vesz részt közösségi összejöveteleken, rendszerint aktív, segítőkész, hajlamos az optimizmusra, könnyen és gyorsan teremt személyközi kapcsolatokat, barátkozó, szereti a népszerűséget, hajlamos a felszínességre, kényszeresen jó és pozitív benyomást akar kelteni, az egyedüllétet nehezen viseli el, a bírálatokat pedig rosszul tűri.

Az introverzió és extravertáció közötti különbség alapvetően idegrendszeri eltérésekből fakad. Ezért a két típus közti különbség gyakran már gyermekkorban megmutatkozik. Az introvertált gyermek személyiségjegyei közül megemlíthetjük azt, hogy szívesen játszik egyedül, tart vagy fél az új helyzetektől, óvatos, zárkózott, töprengő, szorongó, mély gondolkodású, megfontolt, gazdag képzeletvilágú. Az extravertált gyermek személyiségjegyei mindenekelőtt arra vonatkoznak, hogy nem fél a tárgyaktól vagy kortársaitól, bizalommal él és mozog, kíváncsi, alkalmazkodó, általában nincsenek félelmei, nem érez gátat maga körül, olykor a testi épségét is kockáztatja, minden ismeretlen szituáció mintegy csábítja, kedvelt a szülők és tanárok körében, könnyen kezelhető.

A jungi típusok egyik lényeges megfontolása, hogy a tiszta típusok nagyon ritkák. Gyakorlatilag nincs olyan ember, akinek figyelme kizárólag a külvilágra irányulna, mint ahogy olyan sincs, aki mindig csak önmagára figyelne. Az emberek rendszerint mindkét lehetőséggel rendelkeznek, úgynevezett kevert típusúak (ambivertáltak), azonban egyiknek vagy másiknak viszonylagos dominanciája kerül előtérbe. Éppen ezért Jung az extravertált és introvertált típusokat nem folytonos kategóriáknak fogta fel, amennyiben egy személy többnyire vagy az egyik vagy a másik kategóriába tartozhat, illetve inkább az egyik vagy a másik személyiség típus felé hajlik.

Jaensch tipológiája

Erich R. Jaensch (1883–1940) német pszichológus több irányba mutató lélektani kutatásai során azt figyelte meg, hogy az egyes emberek alapvető pszichikus működései (érzékelés, emlékezet, gondolkodás) egységesek és nagyfokú összehangoltsággal rendelkeznek, mások esetében azonban ezek a funkciók egymástól mintegy elkülönülve, megroppant egészlegességük feltételei alatt zajlanak le. Ezen észrevételek alapján a személyiség két, egymással szemben álló típusát írta le. Egyfelől megkülönböztette az úgynevezett *integrált* személyiségtípust, melynek esetében az alapvető lelki jelenségek a maguk szerves egységében, harmonikusan összeillesztetten nyilvánulnak meg. Az ide tartozó személyek jó alkalmazkodóképességről tesznek tanúbizonyságot, erős vizuális emlékezetük van, könnyedséggel alakítanak és tartanak fenn személyközi kapcsolatokat, gondolkodásuk az egészre irányul. Másfelől a *dezintegrált* személyiségtípusról beszélt, amikor is az alapvető lelki jelenségek egymástól többé-kevésbé izoláltan zajlanak le, melynek következtében az egyén alkalmazkodási problémákkal szembesül, embertársai között idegenül érzi magát, bátortalan, viselkedésében merev, szűk látókörű, gondolkodása többnyire a részekre irányul.

Eysenck tipológiája

Hans Jürgen Eysenck (1916–) német származású angol pszichológus a faktoranalízis alkalmazásával úgyszintén két alapvető síkban közelítette meg a személyiség típusait. Egyrészt (Pavlovnak a serkentési és gátlási folyamatokra vonatkozó tanai alapján) elkülönítette a Jung-féle extravertió és introvertió, másrészt pedig az idegrendszeri, illetve az érzelmi stabilitás és labilitás (kiegyensúlyozottság-kiegyensúlyozatlanság), az úgynevezett neurocitás fő faktorait. Az első fő sík arra vonatkozik, hogy az egyén mennyire társaság- és izgalomkedvelő, mennyire élénk, cselekvőkész, domináló stb. A másik pedig arra, hogy az egyén milyen könnyen borul ki, milyen mértékben szorong, milyen gyakran rosszkedvű és levert hangulatú, hányszor keseredik el stb. E két szuperdimenzió keresztezésében négy személyiségtípus körvonalazódott: stabil-extravertált, stabil-introvertált, instabil-extravertált és instabil-introvertált. A stabil-extravertált személyiségtípus alapvető jellemzői a szociabilitás, a társaságkedvelés, a vezetői készség, a készségesség és könnyedség, az élénkség és a gondatlanság. Nem nehéz észrevenni, hogy ez a típus a Hippokratész és Galénosz tipológiájából ismert szangvinikus típusnak felel meg. A stabil-introvertált személyiséget a passzivitás, a komolyság és békesség, a megfontoltság és megbízhatóság, a kiegyensúlyozottság és a nyugodtság jellemzi. E típus minden bizonnyal a flegmatikus temperamentumnak felel meg. A labilis-extravertált személyiségtípust az aktivitás, az optimizmus, az impulzivitás és változékonyság, az izgulékonyság és nyugtalanság, az agresszivitás és a sértődékenység jellemzi. Könnyen belátható, hogy e típus a kolerikus temperamentummal azonosítható. Végül a labilis-introvertált személyiség jellegzetes vonásai a pesszimizmus, a megfontoltság, a szeszélyesség és szorongás, a tartózkodás, a merevség és az emberkerülés. Itt nyilván a melankolikus temperamentumtípussal lehet párhuzamot húzni.

Eysenck személyiségelméletének egyik érdekessége, hogy a személyiség alapvető összetevő komponenseit (jellemzőit) hierarchikus, alá- és fölérendeltségi viszonyok felépítettségében gondolta el. A hierarchia alapját a specifikus válaszok, voltaképpen az egyszerű cselekvések alkotják, amelyre a szokásválaszok épülnek rá. A szokásválaszokra elemi vonások szerveződnek. Az elemi vonásokból pedig átfogó (kardinális) vonások, azaz a típusdimenziók bontakoznak ki. Látható tehát, hogy Eysenck a hierarchia csúcsán az extravertió-introvertió és a stabilitás-labilitás dimenzióit helyezte el. A hierarchia sajátossága, hogy a magasabb szintek magukban foglalják az alacsonyabbakat. Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy a magasabb szintek fontosabb szerepet töltenek be a személyiség szerkezetében, továbbá, hogy a legmagasabb szint hordozza a típusokat, amelyek a legfontosabb szerepet játsszák az egyéni viselkedés meghatározásában (jóllehet ebben az irányban mindegyik szint megfelelő szerepe nélkülözhetetlen).

A fentiek vonatkozásában fontos megjegyezni azt is, hogy Eysenck a személyiségtípus fogalmát a két szuperdimenzió mentén folyamatos eloszlásúnak fogta fel, hisz úgy vélte, hogy a típusok között nem lehet szigorú határokat húzni, azok között kisebb-nagyobb áthajlások vannak, s a típusjellemzők mértéke a népességben megoszlik.

Eysenck azt feltételezte, hogy a személyiség szorosan összefügg az egyén biológiai működésével, mindenekelőtt az idegrendszer jellegzetességeivel. Úgy vélte, hogy mind az extravertió-introvertió, mind pedig a stabilitás-labilitás szuperdimenziói mögött biológiai beágyazottsággal rendelkező sajátos idegrendszeri, illetve agyi folyamatokat találunk.

Végezetül, a fentiekben bemutatott típusani elképzelések vonatkozásában, a pedagógiai felhasználás viszonylatában, csupán azt szeretnénk még megjegyezni, hogy a személyiségtípusok általános sajátossága, hogy azok (a normalitás határain belül) nem tükröznek értékkategóriákat (tehát értéksemlegesek), amennyiben nem

beszélhetünk jó és rossz típusokról. A változatos életviteli szituációk és a tág értelemben vett alkalmazkodás perspektívájában szinte mindegyik típus rendelkezik valamilyen mértékű előnnyel és bizonyos hátrányokkal egyaránt. Kivételt talán csak a Rotter-féle tipológia képez, melynek esetében a társadalom, a mai kulturális viszonyok függvényében a belső kontrollt tekintve értékesebb személyiségvonásnak, jóllehet sokszor éppen a külső kontrollt személyiség van előnyben, nemcsak azért mert olykor neki van nagyobb esélye a sikerre, hanem azért is, mert a kudarcokért nem magát vádolja, s ekképp azokat könnyebben elviseli és gyorsabban fel tudja dolgozni.

Irodalomjegyzék

- Allport, G. W.: *A személyiség alakulása*. Budapest, 1997, Kairosz.
- Carver, S. Ch. – Scheier, M. F.: *Személyiségpszichológia*. Budapest, 1998, Osiris.
- Fröhlich, W. D.: *Pszichológiai szótár*. Budapest, 1996, Springer Hugarica.
- Halász László – Marton L. Magda (szerk.): *Típustanok és személyiségvonások*. Budapest, 1978, Gondolat.
- Peck, D. – Whitlow, D.: *Személyiségelméletek*. Budapest, 1983, Gondolat.
- Reber, A. S.: *Dictionary of psychology*. London, 1985, Penguin Books.
- Thorne, B. M. – Henley, T. B.: *A pszichológia története*. Budapest, 2000, Glória.